

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

ELNUR QARA oğlu ALLAHVERDİYEV

**ƏHALİNİN ETİBARLI ƏRZAQ TƏMİNATINDA
İDXALƏVƏZLƏYİCİ İSTEHSALIN ROLUNUN
ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ**

5312.01- “Sahə iqtisadiyyatı”

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2018

Dissertasiya işi Azərbaycan Kooperasiya Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Eldar Allahyar oğlu Quliyev

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Eldar Rza oğlu İbrahimov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Eldar Əli oğlu Quliyev

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Texniki Universitetinin
“Sənaye iqtisadiyyatı və menecment”
kafedrası**

Müdafiə “___” _____ 2018–ci il tarixdə saat ___ da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.02.018 Birləşdirilmiş dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, 23.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

**FD.02.018 Birləşdirilmiş dissertasiya
şurasının elmi katibi, i.ü.f.d., dosent:**

H.S.Şamilova

İŞİN ÜMUMİ XÜLASƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilk növbədə əhalinin fəal sağlam həyatının təmin olunması üçün ərzaq məhsullarının kifayət qədər əlverişli şərtlərlə daim mövcudluğudur. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda etibarlı ərzaq təminatı hər bir ölkənin iqtisadi sabitliyinin və sosial dayanıqlığının əsasını təşkil edən amil kimi dəyərləndirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair “Strateji Yol Xəritəsi”ndə qeyd edildiyi kimi, ölkədə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanmaqla, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun formalaşdırılmasına nail olmaq baxımından əlverişli mühit yaradılması üçün reallaşdırılması nəzərdə tutulan 9 strateji hədəfdən biri ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının gücləndirilməsidir. Bu isə yerli istehsalın inkişafından birbaşa asılı olduğundan idxaləvəzləyici istehsalın rolunun artırılmasını özündə əks etdirir.

İdxalın daxili istehsalla əvəz edilməsi inkişaf etməkdə olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsinin, onun modernləşdirilməsinin əsas strategiyasından biridir. Bu istiqamətdə həllini gözləyən vacib məsələlərdən biri idxalın daxili istehsalla maksimum əvəzlənməsidir. İdxalın əvəz olunması dedikdə biz ilk növbədə ölkə daxilində müəyyən əmtəələrin, xüsusilə də ərzaq məhsullarının istehsalının təşkili ilə əlaqədar onun ölkəyə gətirilməsinin məhdudlaşdırılmasını və yaxud dayandırılmasını nəzərdə tuturuq. Bu halda ərzaq məhsullarının əsas istehsalçısı olan kənd təsərrüfatının himayə edilməsi aqrar siyasətin vacib istiqamətlərindən birinə çevrilir.

İdxaləvəzləyici istehsalın artırılması və etibarlı ərzaq təminatı probleminin həlli həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq sahəsində istehsalı innovativ texnologiyaları tətbiq etmədən və əsaslı şəkildə intensivləşdirmədən mümkün deyil. Aqrar islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində bu sahədə ciddi dönüş yaransa da, ölkədə dayanıqlı və davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanmaqla kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətli ərzaq məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun formalaşdırılmasına nail olmaq, eyni zamanda daxili istehsal hesabına Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının

müəyyən etdiyi adambaşına istehlak normalarına uyğun şəkildə qidalanmanı təmin etmək, yüksək məhsuldalığa malik istehsala və təsərrüfatların inkişafına nail olmaq, elmi tədqiqatların aparılmasına və elmi əsaslara söykənən istehsala sahib olmaq üçün yeni təklif və tövsiyələrin hazırlanması zərurəti yaranır.

İdxaləvəzətməsinin iqtisadi məqsədəuyğunluğu yerli istehsalın öz vətəndaşlarının işlə təmin edilməsinə və xaricdən məhsul idxal edilməsində yol verilə biləcək valyuta itkilərinin qənaətinə imkan verməsi ilə müəyyən edilir. Siyasi məsələlər təhlükəsizlik maraqları ilə diktə edilir: hətta zərərli başa gəlsə belə istehsal etmək lazımdır, ilk növbədə bu ərzaq məhsullarını əhatə etməlidir və hansı ki, onsuz yaşamaq mümkün deyil.

İdxaləvəzətmə siyasətinin fərqli bir xüsusiyyəti ölkənin daxili ehtiyatlarının daxili bazara yönəlmiş məhsulların istehsalı üçün aktiv və səmərəli istifadə edilməsidir. Yerli əmtəə istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətini qorumaq məqsədilə dövlət tez-tez idxal olunan məhsullardan rəqabəti məhdudlaşdırmaq üçün tədbirlər görür, məsələn, idxal olunan məhsullara əlavə vergilər tətbiq edir.

Qeyd edilənlər ona dəlalət edir ki, “Əhalinin etibarlı ərzaq təminatında idxaləvəzləyici istehsalın rolunun artırılması istiqamətləri” mövzusunda tədqiqat işinin aparılması xüsusi aktuallığı ilə şərtlənir.

Problemə öyrənilmə vəziyyəti. Ərzaq təhlükəsizliyi, əhalinin etibarlı ərzaq təminatında idxaləvəzləyici istehsalın artırılması, ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlığı, əhalinin ərzağa əlyətərliyi, qida təhlükəsizliyi problemləri hər bir dövlətin strateji hədəfini təşkil edir. Ölkənin iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin fundamental məsələləri ölkə alimlərindən Z.Ə.Səmədzadə, E.R.İbrahimov, E.A.Quliyev, B.X.Ataşov, S.V.Salahov, H.A.Xəlilov, İ.H.Aliyev, İ.H.İbrahimov, R.Ə.Balayev, R.K.İsgəndərov, H.Ə.Aslanov, G.Ə.Gənciyev, A.F.Abbasov, V.H.Abbasov, A.T.Əhmədov, E.Ə.Quliyev və başqaları, xarici ölkə alimlərindən A.M.Xodaçək, V.S.Pankov, S.V.Stepanin, E.V.Serova, N.A.Popov və digərləri tərəfindən geniş tədqiq edilsə də, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına, əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramları, “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” daha ətraflı və dövrün tələblərinə cavab verən yeni tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Məhz bu səbəbdən də bizim tədqiqatda əhalinin etibarlı ərzaq təminatında idxaləvəzləyici istehsalın rolunun artırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi əhalinin etibarlı ərzaq təminatı baxımından kənd təsərrüfatında ərzaq məhsulları istehsalının artırılmasına, idxal-ixrac arasında müsbət saldonun əldə edilməsinə, idxaləvəzləyici istehsalın həcmünün genişləndirilməsinə dair tövsiyə və təkliflər hazırlamaqdır. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələr** müəyyənləşdirilmiş və yerinə yetirilmişdir:

- əhalinin etibarlı ərzaq təminatında idxaləvəzləyici məhsul istehsalının nəzəri-metodoloji əsaslarının araşdırılması;
- kənd təsərrüfatında istehsal, o cümlədən idxaləvəzləyici məhsul istehsalı və resurs potensialının prinsip və meyillərinin müəyyənləşdirilməsi;
- rəqabətqabiliyyətli və idxaləvəzləyici məhsul istehsalının artırılmasına təsir edən amillərin təsnifləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatında ərzaq məhsullarının istehsal potensialının qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanın kənd təsərrüfatında ərzaq məhsulları istehsalının mövcud vəziyyətinin təhlili;
- idxal olunan ərzaqlıq kənd təsərrüfatı məhsulları hesabına daxili tələbatın ödənilməsi səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- idxaləvəzləyici kənd təsərrüfatı ərzaq məhsulları istehsalının və ixrac potensialının artırılması istiqamətlərinin tədqiqi;
- idxaləvəzləyici istehsal sahəsində aşkarlanmış problemlərin aradan qaldırılmasına dair təklif və tövsiyələr hazırlanması.

Tədqiqatın obyektini kimi respublikada idxaləvəzləyici kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını həyata keçirən mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq müxtəlif təsərrüfat subyektləri götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmetini əhalinin etibarlı ərzaq təminatında idxaləvəzləyici istehsalın artırılması meyilləri və qanunauyğunluqları, bu istehsalın perspektiv inkişafını şərtləndirən amillər və məsələlər təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını Azərbaycan Respublikasında mövzuya dair qəbul edilmiş qanunlar, hüquqi-normativ sənədlər, eyni zamanda respublikanın və xarici ölkə alimlərinin idxaləvəzləyici istehsalın artırılmasına dair araşdırmaları, irəli sürdükləri nəzəri fikirlər təşkil edir.

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində müşahidə, iqtisadi-statistik, müqayisəli təhlil, qruplaşdırma, balans, hesablama və digər üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya mənbəyini Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatları, elmi-tədqiqat institutlarının araşdırmaları, xarici ölkə

kələrin təcrübələrini əks etdirən ədəbiyyatlar, internet resursları, müxtəlif sahibkarlıq subyektlərindən və emal sənayesi müəssisələrindən toplanmış materiallar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- əhalinin etibarlı ərzaq təminatında ödənilməsinin mövcud şəraitə uyğun konseptual əsasları və prinsipləri müəyyən edilmişdir;
- bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərzaq məhsullarının idxal mühitinə təsir edən amillər araşdırılmış və yerli idxaləvəzləyici istehsalın artırılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır;
- Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının perspektiv inkişafı üç variant üzrə - pessimist, real və optimist – tədqiq edilmişdir;
- ölkədə əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə yerli istehsalçıların mənafeələrinin qorunması üçün rəqabət mühitinin tənzimlənməsi və inhisarçılığın qarşısının alınması istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- idxaləvəzləyici istehsalı genişləndirmək məqsədilə sağlam rəqabət mühitinin qorunmasına və ixrac potensialının artırılmasına təsir edən amillər dəqiqləşdirilmiş və təsnifləşdirilmişdir;
- idxaləvəzləyici istehsalın inkişafının və bu məqsədlə yerli sahibkarlığın iqtisadi vasitələrlə dəstəklənməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir;
- idxal-ixrac arasında müsbət saldonun əldə edilməsində və azad rəqabət mühitinin qorunmasında dövlət tənzimlənməsinin rolu əsaslandırılmışdır;
- idxaləvəzləyici istehsalın perspektiv inkişafına dair elmi-təcrübi əhəmiyyətə malik təklif və tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Əldə edilən nəticələr, elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr əhalinin etibarlı ərzaq təminatında idxaləvəzləyici istehsalın artırılması prosesini sürətləndirməyə imkan verə bilər.

İdxaləvəzləyici kənd təsərrüfatı istehsalının perspektiv istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair elmi yanaşmalar və təkliflər dövlət proqramlarının, qlobal və lokal layihələrin hazırlanmasında və icrasında da istifadə oluna bilər.

Tədqiqat əsəri gələcəkdə bu istiqamətdə aparılacaq elmi araşdırmalar üçün də yetərli zəmin ola bilər. Dissertasiyanın əsas müddəaları, alınmış nəticələr, həmçinin elmi yenilik elementləri iqtisadçı kadrların hazırlanması prosesində ayrı-ayrı iqtisadi fənlərin tədrisində də faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə olunması. Tədqiqat dövründə dissertasiya işinin mövzusu Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin elmi-tədqiqat işlərinin ümumi istiqamətinə uyğun olmaqla,

aktual problem kimi daimi fəaliyyət göstərən elmi seminarlarda müzakirə olunmuş və Respublika Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirmə Şurasının İqtisadiyyat Problemləri üzrə Elmi Şurası tərəfindən qeydə alınmışdır.

Dissertasiya işinin əsas nəzəri müddəaları, nəticə və təklifləri 2016-2018-ci illərdə Ali Atestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu yerli və xarici jurnallarda, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu və Bakı Biznes Universitetinin 12 oktyabr 2017-ci il tarixdə birgə keçirdikləri beynəlxalq elmi-praktik konfransın materiallarında dərc olunmuşdur. Bütövlükdə tədqiqat işinə dair 2,8 çap vərəqi həcmində 6 adda məqalədə (ikisi xaricdə olmaqla) və 2 tezisdə öz əksini tapmışdır. Bunların sırasında “Kənd təsərrüfatının inkişafında ixrac həcmının artırılmasının iqtisadi əhəmiyyəti” (Bakı, 2016), “Kənd təsərrüfatında istehsal və resurs potensialının təşəkkülü, konseptual prinsip və meyilləri” (Bakı, 2017), “Приоритеты повышения производства импортозамещающей продовольственной продукции” (США, Филадельфия, 2018) adlı məqalələri göstərmək olar.

Dissertasiya işində irəli sürülən təklif və tövsiyələr Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Kürdəmir Regional Aqrar Elm Mərkəzi tərəfindən istifadə üçün qəbul edilmişdir (27 may 2018-ci il tarixli Arayış).

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 136 səhifədə yazılmışdır. İşdə 2 şəkil və 19 cədvəl verilmişdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş hissəsində** mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilməsi vəziyyəti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, nəzəri-metodoloji əsasları, məlumat mənbələri, elmi yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti, nəticələrin sınaqdan keçirilməsi və istifadə edilməsi və s. öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin **“Kənd təsərrüfatının istehsal və ixrac potensialının formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları” adlanan birinci fəslində** kənd təsərrüfatında istehsal və resurs potensialının təşəkkülünün konseptual əsasları, prinsipləri və meyilləri araşdırılmış, ixrac potensialını şərtləndirən amillərə, idxal və ixrac yönümlü kənd təsərrüfatının formalaşmasının iqtisadi mühitinə aydınlıq gətirilmiş, kənd təsərrüfatının ixrac və idxaləvəzləyici potensialın artırılması imkanlarının metodoloji aspektləri tədqiq edilmişdir.

Bu fəsilə göstərilir ki, müasir kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi istehsalın yüksək mexanikləşdirilməsinə, elektriklişdirilməsinə və kimyalaş-

dırılmasına, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin və innovativ texnologiyaların geniş surətdə tətbiqinə əsaslanır. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatında torpaq, su, əmək ehtiyatları, əsas və dövriyyə vəsaitlərinin məcmusu istehsal resurslarını təşkil edir və bu resurslardan səmərəli istifadə etmədən kənd təsərrüfatında iqtisadi səmərəliliyi yüksəltmək mümkün deyildir.

Kənd təsərrüfatının istehsal resursları öz mahiyyəti etibarilə təbii və iqtisadi resurslardan ibarətdir. İstehsal resursları təsərrüfat fəaliyyətinin xarakterinə görə istehsalın resurs potensialına və istehsalda bilavasitə iştirak edən resurslara ayrılır. İstehsalın resurs potensialı təsərrüfatların malik olduğu istehsal resurslarıdır. İstehsalda birbaşa iştirak edən resurslara isə təsərrüfat fəaliyyətində bilavasitə iştirak edən istehsal resursları aiddir və bu resurslar adətən ümumi resurs potensialından az olur.

İstehsal resurslarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi üçün istehsal resursları ilə istehsal potensialı arasındakı fərqi minimuma endirmək tələb olunur. Yəni potensialdan daha yüksək səviyyədə istifadə etmək lazımdır ki, sonda istifadə olunmamış ehtiyat qalmasın. Yəni resurs potensialından tam istifadə edilməsi yekunda iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin (məhsuldarlığın, rentabelliğin, mənfəətin və s.) yüksəlməsini təmin edir.

İstehsal resursları əsasən cari ildə istifadə olunan resurs ehtiyatlarıdır. Onlar cari istehsal xərclərində və ya maya dəyərində öz əksini tapır. Maddi-texniki bazanın optimal formalaşması və rəşional istifadəsi aqrar sahənin bütün istehsal potensialının fəaliyyətinin nəticələrinə birbaşa təsir edir. Torpağın iqtisadi məhsuldarlığı və heyvandarlığın məhsuldarlığı nə qədər yüksək olarsa, kənd təsərrüfatı ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi də bir o qədər yüksək olar. Bu isə yalnız kənd təsərrüfatının intensivləşməsi ilə mümkündür və təkrar istehsal yüksək inkişaf etmiş maddi-texniki bazaya əsasən həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac və idxalı kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın yüksəlməsində böyük rol oynayır. Belə ki, əgər ölkənin ixracı çox olarsa tələbat daha da artacaq və nəticədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı baxımından məhsuldarlıq arta bilər. Kənd təsərrüfatı idxalı inflyasiya göstəricisindən asılıdır. İki ölkənin inflyasiya göstəricisi fərqlənirsə, aşağı inflyasiyaya malik ölkədə məhsullara tələb artacaq və məhsul idxalı kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artımına səbəb olacaq. Əgər daha ucuz kənd təsərrüfatı məhsulu idxal edilsə inflyasiyaya görə yerli məhsul üçün tələb artacaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalının məhsuldarlığa müsbət təsiri ola bilər. Əgər daha ucuz kənd təsərrüfatı məhsulu idxal edilsə inflyasiyaya görə yerli məhsul üçün tələb artacaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalının məhsuldarlığının artmasına səbəb ola bilər, çünki kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı o deməkdir ki, istehsal olunan məhsullara xarici

bazarlarda tələbat var və məhsul satışından əldə edilən gəlir təsərrüfatın rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir edir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi və istiqamətləri göstərir ki, istənilən ölkənin müasir iqtisadiyyata nail olunması üçün hər bir dərəcədə və səviyyədə açıq, qlobal iqtisadiyyata və dünya ticarətinə sıx bağlılığı olmalıdır. İxracın və idxalın effektivliyi bu vəziyyətdə biznesin resursların, xammalların, mal və xidmətlərin bazarlarına çıxmasına, kapitalın əlavə sahələrinə, məşğulluğun artırılmasına, beynəlxalq təcrübənin və elmi nailiyyətlərin istifadə olunmasına imkan yaradır. Regionların, sənaye və müəssisələrin rentabelliği və rəqabət qabiliyyətini artırmaq, istehsal həcmələrini artırmaq, həm gömrük ödənişləri hesabına həm yerli, həm də dövlət büdcəsinin artırılması ölkədə və ya bölgələrdə obyektiv səbəblərə görə istehsal edilə bilməyən idxal məhsullarını almaq imkanı verir.

Elmi ədəbiyyatda kənd təsərrüfatı məhsulları və onun emalı məhsullarının idxalı səbəblərinin bir neçə anlayışı mövcuddur, ən ümumi izah istehsalın olmaması, qeyri-sabitliyi və keyfiyyətinin olmamasıdır, əslində bu məhsulu idxal etmək üçün bir çox səbəblər var. Bunu aşağıdakı kimi izah etmək olar:

- bəzi bölgələrin öz ənənəvi və ya ixtisaslaşmış istehsal sahələrindən uzaq olması. Ölkəyə gələn turistlərin, işləməyə gələn əcnəbi vətəndaşların və ya daimi yaşayış icazəsi olan, vətəndaşlıq alan əcnəbi vətəndaşların öz milli məhsullarına olan tələblərinin ödənilməsi;
- elit tələbatı ödəməyən və keyfiyyət göstəriciləri aşağı olan məhsulların elit tələbatı stimullaşdırmaq üçün idxalı;
- ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə yaranan ehtiyat fondlarda müəyyən edilən həcmə stabil saxlanılması zərurəti.
- Azərbaycan iqtisadiyyatında aqro-sənaye məhsullarının idxalının məhdudlaşdırılması və idxaləvəzləyici istehsalın genişləndirilməsi.

Azərbaycan kənd təsərrüfatında məhsullar müxtəlif təbii iqlim şəraitində istehsal olunur, lakin idxal üçün bir çox başqa səbəblər var - kifayət qədər maddi-texniki bazasının olmaması, inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı ölkələrinin texnikaları ilə müqayisədə köhnə texnikalardan istifadə, herbisidlərin, preparatların tətbiqi səviyyəsi də daxil olmaqla, inkişaf etmiş dünya texnologiyalarından çox aşağı səviyyədə olması əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi baxımından idxalı zəruri edir. Digər tərəfdən, beynəlxalq əmək miqrasiyası, turizm, milli mətbəxə olan tələbat və elit məhsullara olan tələbat kimi digər amillər ərzaq idxalının artmasında da bir fakt olaraq mövcuddur.

İxrac və iqtisadi inkişaf arasında artan əlaqə var. Nəzəri olaraq, ixrac səviyyəsindəki dəyişikliyin ixracın həcmi dəyişdirə bilməsi müzakirə edilir.

Bu səbəblə iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün ixracın sürətləndirilməsi əsas amildir. Çünki dünyada özü-özünü təmin edə bilən və iqtisadi cəhətdən tam müstəqil bir ölkə yoxdur, bir ölkənin istehsalda müqayisəli üstünlükdən yararlanması üçün mal və xidmətlər əsasında başqaları ilə ticarət etməlidir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı əsasən öz daxili ehtiyaclarını ödəmək istiqamətində inkişaf etdirilməklə bərabər bəzi məhsullar üzrə ixrac potensialının artırılmasına da hədəflənmişdir, çünki böyük həcmdə ixracın təmin edilməsi istehsalın inkişafını stimullaşdırır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artırmaq və iqtisadi potensialını genişləndirmək üçün iki yol var və bunlar ekstensiv və intensiv inkişaf yoludur.

Ekstensiv inkişaf maddi-texniki bazanı yeniləşdirmədən əkin sahələrinin genişləndirilməsi və heyvanların baş sayının artırılması ilə məhsul istehsalının artırılması hesabına baş verir. Bu zaman kənd təsərrüfatında başlıca istehsal vasitəsi olan torpaqlardan səmərəli istifadə olunmur və nəticədə torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəlilik göstəricisi aşağı düşür.

İntensiv inkişaf kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasını yeniləmək, innovativ texnologiyalardan istifadə etməklə kənd təsərrüfatında sahədən məhsuldarlığın, heyvandarlıq məhsullarının baş sayına görə məhsuldarlığının artırılması intensiv inkişafın əsasını təşkil edir.

Hələ XIX əsrdə Karl Marks göstərmişdir ki, istehsal meydanı genişləndirilsə ekstensiv şəkildə geniş təkrar istehsal, daha səmərəli istehsal vasitələri tətbiq edilirsə intensiv şəkildə geniş təkrar istehsal beş verir.

Apardığımız təhlillər göstərir ki, kənd təsərrüfatında ekstensiv inkişaf imkanları demək olar ki, tükənmişdir. İntensivləşmə istehsalın inkişafının ən təsirli üsulu olaraq daha səmərəli və aktual görünür.

İntensivləşmənin əsas istiqamətləri: kompleks mexanizasiyalaşdırma, kənd təsərrüfatını kimyəviləşdirmə, meliorasiya, kənd təsərrüfatında enerji təminatının artırılmasıdır. Bütün bu görülən işlər torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə səbəb olur. İntensivləşdirmə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixtisaslaşmasının dərinləşdirilməsi, aqro-sənaye inteqrasiyasının daha da inkişaf etdirilməsi əsasında həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının artırılması milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri olmaqla qarşıya qoyulan hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu, milli iqtisadiyyatın beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal etməyə və onu kifayət qədər ölkə ərzaq təhlükəsizliyini zərər gətirmədən yüksək həcmdə və əlverişli dünya qiymətlərində ixrac etməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatında mövcud olan rəqabətli inkişaf perspektivlərini daha səmərəli istiqamətə

yönəltməklə aktivləşdirmək və kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsullarının ixracının əsas rolu kimi onun mövcud istehsal vəziyyətinin artırılması qabiliyyətini özündə əks etdirir.

Tədqiqat əsasında Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının inkişafına üç ssenaridə baxmaq olar: pessimist, real və optimist. Bunların proqnozu Cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının inkişaf proqnozu

İnkişaf ssenarisi	Xarakteristikası	İcra şərtləri
Pessimist	Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatı dəyişməz olaraq qalacaq və ya 10% artacaq, ixrac edilən malların sayı məhdud olacaq	- istehsalçılar üçün kredit dərəcələri artacaq; - digər ölkələrin istehsalçıları ilə müqayisədə yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyəti azalacaq; - bitkiçilik və heyvandarlıqda yüksək məhsuldarlıq olmayacaq.
Real	Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatı dəyişməz olaraq qalacaq və ya 20%-ə qədər artacaq, ixrac edilən malların çeşidi artacaq	- kredit dərəcəsi dəyişməz olaraq qalacaq; - yerli istehsal və ixrac üçün dövlət dəstəyi zəif olacaq; - ixrac edilən bitkiçilik məhsullarının məhsuldarlığında bir qədər artım nəzərə çarpacaq; - kənd təsərrüfatı sahəsinin sabit inkişafı, təmin ediləcək.
Optimist	Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatı dəyişməz olaraq qalacaq və ya 30%-ə qədər artacaq, ixrac edilən malların çeşidi artacaq və ixracın coğrafiyası genişlənəcək	- istehsalçılara təklif olunan kredit dərəcələri aşağı düşəcəkdir; - subsidiyalama və güzəştlərin tətbiqi ilə dövlət dəstəyinin güclənməsi; - kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac həcmi artacaq və ixracı düzgün təşkil ediləcəkdir; - gübrələnmə və yemlənmə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə məhsuldarlıq yüksələcəkdir; - əkin dövriyyəindən çıxmış və şorlaşmış torpaqlar əkin dövriyyəsinə qaytarılmayacaqdır.

Kənd təsərrüfatının inkişafı öz mürəkkəbliyi ilə digər sahələrdən fərqlənir və sahənin inkişafı daima çətinliklərlə üzləşir. Belə ki, təbii iqlim şəraitinin müxtəlifliyi və qeyri-sabitliyi, su ehtiyatlarının azlığı kənd təsərrüfatının inkişafında daha mütərəqqi işlərin görülməsini şərtləndirir.

Bir çox alimlər aqrar iqtisadiyyatın müxtəlif tərəflərini tədqiq edir və onun perspektiv inkişaf yollarını, ixracat imkanlarının artırılması istiqamət-

lərini təklif edir. Kənd təsərrüfatının yüksək və sabit inkişafının təmin edilməsi, bu sahədə müəyyənləşdirilmiş strateji məqsədlərə nail olunması yalnız aqrar siyasətin əsaslandırılmasından və adekvatlığından deyil, həm də idarəetmə metodlarının təkmilləşdirilməsindən, müxtəlif səviyyəli idarəedicilərin mütəxəssislərin yeni iqtisadi təfəkküründən asılıdır.

C.M.Keynsin fikrincə, iqtisadi inkişafın bütövlükdə bazar amillərinə əsaslanması əhalinin sosial vəziyyətində gərginliklər yaratmaqla yanaşı ölkənin strateji maraqlarını da konyunktur dalğalanmalarından asılı edir. İqtisadi inkişafa dövlətin müdaxiləsi yerli təsərrüfat subyektlərinin maraqlarının qorunmasına xidmət etməlidir.

Yenə də yenilənə bilməyən təbii ehtiyatların, xüsusilə də enerjinin intensiv ixracatı sabit valyutanın daimi mənbəyi ola bilməz. Buna görə də, ixracatın alternativ istiqamətlərini axtarma problemi var və bu baxımdan kənd təsərrüfatından getdikcə daha çox danışılır. Bu yanaşmanın tərəfdarlarının ən inandırıcı arqumentlərindən biri sənayenin nisbətən az sərmayə intensivliyidir və bu da əhəmiyyətli investisiyalar olmadan istehsalın xeyli dərəcədə artmasına imkan vermir.

İqtisadiyyatın istənilən sahəsinə investor tərəfindən sərmayə yatırılmasında əsas məqsəd gəlir əldə etməkdir, yəni investoru maraqlandıran onun iqtisadi tərəfidir. Investor rolunda dövlət iştirak etdikdə əsas diqqət sahənin inkişafının iqtisadi və sosial baxımdan yüksəldilməsinə yönəldilməklə dövlətin öz maraqlarını təmin etməsi durur. Burada bəzən elə ola bilər ki, iqtisadi maraqların təmin olunmaz, amma cəmiyyətin inkişafı üçün sosial maraqların təmin olunması əsas götürülə bilər.

Dissertasiya işinin **“Ölkədə ərzaq məhsulları istehsalının və ərzaq təminatında idxaldan asılılığın mövcud vəziyyəti”** adlanan ikinci fəsilində Azərbaycanın ərzaq məhsulları istehsalının mövcud durumu qiymətləndirilmiş, ərzaq təminatında idxaldan asılılıq məsələləri tədqiq edilmiş, ərzaq məhsulları ilə təminat səviyyəsinin müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Bu fəsilə qeyd edilir ki, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi dövlətin daima diqqət mərkəzində durur. Aqrar sahənin inkişafı istiqamətində qəbul edilmiş dövlət proqramlarında, ölkə Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamlarında, “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının daha da inkişaf etdirilməsi yolları göstərilmişdir. Kənd təsərrüfatının yüksəlişi istiqamətində demək olar ki, bütün resurslar hərəkətə gətirilmişdir.

Kənd təsərrüfatının sürətli inkişaf etdirilməsi üçün qarşıya qoyulan

vəzifələrin həll edilməsində kədr potensialının gücləndirilməsinin və onların iqtisadi savadlarının artırılmasının böyük rolu vardır. Kənd təsərrüfatının sahələr üzrə məhsul istehsalının artırılması təsərrüfatın daha düzgün idarə olunmasına, istehsalın imkanlarından və ehtiyatlardan daha səmərəli və tam istifadə etməyə təkan verir, innovativ texnologiyalardan geniş sürətdə tətbiq etməyə kömək edir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsində gün ərzində istehlak edilmiş ərzaq məhsullarının kaloriliyi, onlardakı zülalların, yağların və karbohidratların miqdarı vacib göstəricilər hesab edilir. Bu amillər insanın fiziki gücünü, normal fəaliyyətini və həyat tərzini formalaşdırır. Müasir dövrdə əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin iki amilinə daha çox diqqət yönəldilir: 1) ərzaq bazarında məhsulların mövcudluğu, 2) onların əldə edilməsi üçün maliyyə imkanlarının olması. Ərzaq məhsullarının mövcudluğu istehsal və idxal həcmələrindən asılıdır. Maliyyə imkanları isə adambaşına aylıq gəlirlərin səviyyəsindən asılıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasını təmin etmək və ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına artan tələbatını ödəmək, idxaləvəzləyici istehsalı və ixrac potensialını artırmaq üçün başlıca yol istehsala innovativ texnologiyaların tətbiqi, istehsalın hərtərəfli mexanikləşdirilməsi və davamlı intensivləşdirilməsidir.

Ərzaq təhlükəsizliyi problemi dövlətin daim diqqət mərkəzində olmaqla mütəmadi olaraq nəzərdən keçirilir. Ərzaq təhlükəsizliyi üçün əsas təhlükə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının idxaldan asılılığının gücləndirilməsidir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi daha çox əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır.

Son 15 ildə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı və münbit iqtisadi şəraitin yaradılması, hər bir insanın qida təhlükəsizliyinin qorunması, rəqabətqabiliyyətli istehsalın artırılması, səmərəli fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarının formalaşması dövlətimizin aqrar siyasətinin ana xəttini təşkil etmişdir.

Ərzaq təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olmaqla dövlətin iqtisadi dayaqlarının möhkəmlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının rəşional qida normalarına uyğun ödənilməsi Azərbaycan hökumətinin daim diqqət mərkəzindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyi bir sıra sosial-iqtisadi amillərdən asılıdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- əhalinin həyat səviyyəsi;
- ərzaq istehlakı zənbilində məhsul komponentlərinin balansı və ya üs-

tünlüyü;

- əhalinin həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədən aşağı keyfiyyətdə qida məhsullarına nəzarət edilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının qeyri-sabitliyi və müəyyən dövrlərdə ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsini azaldacaq təbii fəlakətlər ehtimalı;
- yerli ərzaqların rəqabət qabiliyyəti;
- ölkənin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində onların idxalından asılılığının artması.

Son illərdə aparılan aqrar islahatlar və əlavə yerinə yetirilən stimullaşdırıcı tədbirlər nəticəsində 2017-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən buğda, kartof, bütün növ tərəvəz və bitki yağları idxal həcmi azalmışdır. Ölkə üzrə ərzaq məhsullarının istehsalı və idxalı Cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2

2010-2017-ci illər ərzində ərzaq məhsullarının istehsalı və idxalı (min ton)

Məhsullar/İllər		2010	2013	2014	2015	2016	2017	2010-cu ilə nisbətən 2017-ci ildə %-lə
1		2	3	4	5	6	7	8
Buğda	istehsal	1272,3	1841,3	1407,4	1639,8	1799,9	1769,5	139,1
	idxal	1330,0	1451,3	1195,7	1353,1	1599,6	1274,4	95,8
Kartof	istehsal	953,7	992,8	819,3	839,8	902,4	913,9	95,8
	idxal	65,0	78,1	143,6	139,2	191,2	168,8	2,6 dəfə
Bütün növ tərəvəz	istehsal	1189,5	1236,3	1187,7	1275,3	1270,6	1405,6	118,1
	idxal	85,0	37,8	38,8	42,0	61,2	45,9	54,0
Şəkər	istehsal	335,5	423,1	410,6	332,1	430,8	238,2	71,0
	idxal	92,0	71,3	65,5	64,1	57,7	221,5	2,4 dəfə
Meyvə və giləmeyvə	istehsal	729,5	853,8	851,0	888,4	882,8	954,8	130,9
	idxal	151,4	34,5	25,2	74,7	95,2	98,7	65,2
Bütün növ mal-qara və quş əti	istehsal	244,5	286,9	291,2	298,6	302,2	316,8	129,6
	idxal	36,0	25,1	25,4	17,6	41,7	58,0	161,1
Süd və süd məhsulları	istehsal	1535,7	1796,7	1855,8	1924,5	2009,9	2024,1	131,8
	idxal	647,2	573,6	581,7	366,0	288,5	344,0	53,1
Yumurta (min ədəd)	istehsal	1178,6	1401,5	1562,7	1552,9	1609,8	1714,0	145,4
	idxal	25,7	1,2	4,1	5,3	19,1	133,0	5,2 dəfə
Balıq və balıq məhs.	istehsal	45,3	51,0	50,0	51,2	63,1	63,8	140,8
	idxal	14,1	20,2	18,7	14,8	13,8	15,3	108,5
Bitki yağları	istehsal	89,1	100,2	106,9	106,6	82,2	80,4	90,2
	idxal	109,1	115,2	129,6	129,1	153,6	149,6	137,1

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, ölkəmizdə 2010-cu illə müqayisədə 2017-ci ildə kartof, şəkər və bitki yağları istisna olmaqla digər ərzaq məhsulları istehsalı artmışdır. Eyni zamanda kartof üzrə idxal 2,6 dəfə, şəkər idxalı 2,4 dəfə, bütün növ ət idxalı 61,1%, yumurta idxalı 5,2 dəfə artmışdır.

Əhalinin sayının artması təbii olaraq istehsalın daima artırılmasını tələb edir və bu yerli istehsal hesabına mümkün olmadıqda ərzaq məhsullarına olan tələbatı ödəmək üçün idxalın artırılmasını labüd edir. 2017-ci ildə bəzi ərzaq məhsulları üzrə əsas balans göstəriciləri Cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3

Azərbaycanda 2017-ci il üçün bəzi ərzaq məhsulları üzrə balans göstəriciləri, min ton

	İlin əvvəlinə qalıq	İstehsal	İdxal	Ehtiyatların cəmi	Cəmi daxili istehlak	İtkilər	İxrac	İlin sonuna qalıq
Buğda	1025,6	1769,5	1274,4	4069,6	2997,3	242,5	-	829,8
Kartof	592,2	913,9	168,8	1674,9	946,9	60,9	57,7	609,4
Bütün növ tərəvəz	203,3	1405,6	45,9	1654,9	1123,8	94,4	231,5	205,2
Şəkər	162,6	238,2	221,3	622,0	256,0	1,0	66,2	298,7
Bitki yağları	28,1	80,4	149,6	259,2	215,2	1,3	13,1	28,5
Meyvə və giləmeyvə	48,5	954,8	98,7	1102,0	765,3	15,6	273,8	47,4
Üzüm	1,5	152,8	13,3	167,6	160,0	3,5	2,5	1,6
Bütün növ mal-qara və quş əti	4,2	316,8	58,0	379,1	364,3	1,9	0,7	12,2
Süd və süd məhsulları	4,9	2024,1	344,0	2373,1	2342,0	9,3	16,0	5,7
Yumurta (min ədəd)	8,2	1714,0	0,1	1722,4	1671,7	8,6	9,2	32,7
Balıq və balıq məhs.	2,9	63,8	15,3	81,9	78,3	0,2	0,5	3,0

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 2016-cı ildə buğda üzrə cəmi daxili istehlakın 53,5% -i, 2017-ci ildə isə 42,5% -i idxal olunmuşdur. Bitki yağları ilə təminat əsasən idxal hesabına ödənilir. Bəzi kənd təsərrüfatı və emal məhsulları isə böyük həcmdə ixrac edilir. Ölkədə istehsal edilən şəkərin 2016-cı ildə 26,0%-i, 2017-ci ildə isə 27,8% -i ixrac edilmişdir.

Burada həm şəkər istehsalının azalması, həm də idxalın artması və ilin sonuna qalığ bu sahədə rəqabətqabiliyyətinin aşağı düşməsinə göstərir.

Azərbaycanda əhalinin ərzaq mənsəli kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi Cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 4

Azərbaycanda yerli istehsal hesabına əhalinin ərzaq mənsəli kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, %-lə

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2011-ci ilə nisbətən 2017-ci ildə artma +, azalma -
Taxıl	64,8	64,3	63,9	60,6	64,5	63,8	66,3	+1,5
Kartof	101,6	98,2	97,6	89,7	89,1	85,5	89,2	-12,4
Tərəvəz	95,7	98,9	102,3	103,4	103,4	105,4	115,2	+19,5
Bostan məhsulları	100,2	100,1	100	100,4	100	100,2	100,2	-
Meyvə və giləmeyvə	116,8	125,7	121,8	120,1	113,7	116,4	122,4	+5,6
Ət və ət məhsulları	87,2	91,8	92,4	92,4	94,7	87,9	84,7	-2,5
Süd və süd məhsulları	70,9	72,5	76	76,3	84,3	87,7	86,1	+15,2
Yumurta	77,4	96,2	100	99,7	99,7	98,8	100,5	+23,1
Balıq və balıq məhs.	73,0	74,7	71,7	72,8	77,6	82,3	81,2	+8,2

Cədvəldən göründüyü kimi, əhalinin taxıla olan tələbatının 35-36 faizi, kartofun 14-15 faizi, ət və ət məhsullarının isə 8 -12 faizi idxal hesabına təmin olunur. Belə ki, 2011-ci ildə balıq və balıq məhsulları üzrə özünütəminatmə səviyyəsi 73 faiz, süd və süd məhsulları 70,9 faiz olduğu halda, 2017-ci ildə balıq və balıq məhsullarının özünütəminat səviyyəsi 81,2%-ə, süd və süd məhsulları 86,1%-ə qədər yüksəlmişdir. Həmçinin yumurta ilə özünütəminat səviyyəsi isə 77,4%-dən 100,5%-ə qədər yüksəlmiş və demək olar ki, daxili tələbat yerli istehsal hesabına təmin olunur. Ümumi götürdükdə meyvə və giləmeyvə məhsulları üzrə özünütəminat səviyyəsi 116,4% təşkil edir, lakin növlər üzrə götürdükdə bəzi meyvə məhsulları və respublikamızda yetişməyən məhsullar idxal olunur ki, bu da

öz növbəsində meyvə və giləmeyvə məhsulları üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsinin 12,3% əhatəsində formalaşmasına səbəb olur. Bəzi məhsullar üzrə isə özünütəminat səviyyəsi tam ödənilir. Belə ki, 2017-ci ildə bostan və tərəvəz məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsi 100,2 faiz və 115,2 faiz olmuşdur. Ölkədə ərzaq məhsulları ilə idxaldan asılılıq səviyyəsi Cədvəl 5-də verilmişdir.

Cədvəl 5

Ölkədə ərzaq məhsulları ilə idxaldan asılılıq səviyyəsi (faizlə)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2011-ci ilə nisbətən 2017-ci ildə artma+, azalma -
Taxıl	35,2	35,7	36,1	39,4	35,5	36,2	33,7	-1,5
Kartof	8,3	7,8	7,7	15,7	14,8	14,5	16,5	+8,2
Tərəvəz	9,5	5,7	3,1	3,4	3,4	5,1	3,8	-5,7
Bostan məhsulları	-	-	-	-	-	-	-	-
Meyvə və giləmeyvə	12,3	10,1	4,9	3,6	9,6	12,3	12,7	+0,4
Ət və ət məhsulları	13,2	8,8	8,1	8,1	5,6	12,1	15,5	+2,3
Süd və süd məhsulları	29,1	27,5	24,3	23,9	16	12,6	14,6	-14,5
Yumurta	22,6	4,2	0,1	0,3	0,3	1,2	0,0	-
Balıq və balıq məhsulları	27,4	25,3	28,4	27,2	22,4	17,7	19,4	-8

2017-ci ildə taxıl üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi 1,5% azalmış, kartofdan asılılıq səviyyəsi 8,2% artmışdır. Bəzi məhsullar üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi azalmış və demək olar ki, yerli istehsal hesabına təmin olunur. Heyvandarlıq məhsulları üzrə də 2011-ci ilə nisbətən 2016 və 2017-ci illərdə idxaldan asılılıq səviyyəsi böyük həcmdə azalmışdır. Bu əsasən süd və süd məhsulları üzrə 17,0-14,5% və yumurta üzrə 21,4% təşkil etmişdir.

4-5 ildən çoxdur ki, heyvandarlıq məhsullarının idxalı strukturunda ət məhsulları, iri buynuzlu heyvan əti və heyvandarlıq məhsulları, həmçinin konservləşdirilmiş ət, süd məhsulları tərkibində qaymaq və kərə yağı üstünlük təşkil edir. Respublikamızın dağlıq ərazilərinin əsas hissəsində heyvandarlıq məhsullarının yerli istehsalında əhəmiyyətli artım potensialı mövcuddur.

Dissertasiya işinin “Əhalinin etibarlı ərzaq təminatında idxaləvəzləyici istehsalın artırılması yolları” adlanan üçüncü fəsilə idxaləvəzləyi-

ci ərzaq məhsulları istehsalının artırılması prioritetləri işlənib hazırlanmış, yerli ərzaq məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri müəyyən edilmiş, idxalı əvəzləyən ərzaq məhsulları istehsalının stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair elmi-təcrübi əhəmiyyətə malik təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Daxili bazarı təmin etmək üçün idxal əvəz edilməsi dedikdə ölkələr idxal olunan məhsullara bənzər yerli məhsul istehsal edirlər və dəyəri idxal olunan malların dəyərindən artıq olmayan istehlak mallarına malik olmaları, idxal olunan məhsulların ölkədə istehsal imkanlarının mövcudluğu kimi başa düşülür. Bir sıra tədqiqatçılar göstərir ki, idxal əvəzləşdirməsinin müəyyən qədər dəstəklənməsi daxili istehsalın inkişaf etdirilməsi ilə bərabər Azərbaycanın öz ərzaq təhlükəsizliyini təmin edəcəyini göstərir.

İdxaləvəzətmə siyasətinin fərqli bir xüsusiyyəti ölkənin daxili ehtiyatlarının daxili bazara yönəlmiş məhsulların istehsalı üçün aktiv və səmərəli istifadə edilməsidir. Yerli əmtəə istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətini qorumaq məqsədilə dövlət tez-tez idxal olunan məhsullardan rəqabəti məhdudlaşdırmaq üçün tədbirlər tətbiq edir, məsələn, idxal olunan məhsullara əlavə vergilər tətbiq olunur.

İdxalı əvəz siyasəti XIX-cu əsrin ortalarında bütün ölkələr tərəfindən fəal şəkildə istifadə olunub, bununla belə, XX əsrin ortalarında Latın Amerikas, sonra Asiya və Afrika ölkələrində geniş yayılmışdır. Ölkədə istehsal olunan məhsullar üzrə idxal əvəzətmə daha çox müşahidə olunarsa və ixrac azalarsa, ödəniş balansında bir çatışmazlığa gətirib çıxarmaqla sonda iqtisadi inkişaf tempinə mənfi təsir göstərəcək.

İdxal əvəzətmə siyasətinə əsas dəstəkləyici arqumentləri R.Prebisch, Nurske, Seers, Hirschman və Chenery tərəfindən irəli sürülür.

MDB ölkələri arasında Belarus Respublikası və Qazaxıstan idxal əvəzətmə proqramlarının həyata keçirilməsində böyük təcrübəyə malikdir. Bu ölkələrdə idxal əvəzətmə proqramları qanuni olaraq dövlət səviyyəsində müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda son illərdə əsas məqsəd ərzaq və digər məhsullar üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsini azaltmaqdır. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının azaldılmasının qarşısını almaq üçün dövlət proqramları qəbul edilərək həyata keçirilir, eyni zamanda milli iqtisadiyyatın çoxşaxəli inkişafı üçün “Strateji Yol Xəritəsi” qəbul edilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin strateji hədəf 2 bölməsində qeyd edilir ki, ümumilikdə aparılan təhlillər nəticəsində idxalı əvəz etmək potensialı olan bir sıra kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsulları müəy-

yənləşdirilmişdir və həmin məhsulları istiqamətlər üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- heyvandarlıq məhsulları: ət, süd, quş əti;
- dənli paxlalılar: buğda, qarğıdalı və s.;
- sənaye təyinatlı məhsullar: pambıq, tütün, şəkər çuğunduru, çay, dərman bitkiləri, barama, yun, gön-dəri.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan heyvandarlıq məhsulları və sənaye təyinatlı məhsullar üzrə nəinki idxal əvəzləyici imkanlara malikdir, bu məhsulların ixracatçısına çevrilmək üçün geniş istehsal potensialı da vardır.

Ərzaq və emal sənayesi üçün orta müddətli perspektivdə əsas məqsəd idxaləvəzləyici sahələr daxil olmaqla inkişaf potensialını genişləndirməkdir. Uzun müddət ərzində dövlət aqrar siyasətinin əsas perspektiv məqsədləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- əhalini kənd təsərrüfatı məhsulları və Azərbaycan istehsalı olan ərzaq məhsulları ilə təmin etmək;
- Azərbaycan kənd təsərrüfatı kompleksinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq;
- mal-qara məhsulları bazarında səmərəli idxal mübadiləsi və inkişaf etmiş ixrac potensialının (xüsusilə bitki istehsalı) yaranmasını təmin etmək.

Göstərilən məqsədlərə nail olmaq uzun müddət ərzində dünya bazarlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının sabit mövqeyini saxlamağa imkan verəcəkdir. Eyni zamanda, burada dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli məhsulun ixrac potensialının qorunması, kənd təsərrüfatı bazarlarının dövlət tənzimlənməsinin yaxşılaşdırılması və Azərbaycan istehsalçılarının maraqlarının qorunması nəzərdə tutulur.

Ən mühüm məqsədlərdən biri, Azərbaycanın dünya bazarında mövqeyini kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı hesabına gücləndirmək, kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq idxalından asılılığı azaltmaqdır.

Yerli ərzaq istehsalının həcmnin artması həyati – iqtisadi problem kimi həmişə mövcud olub və müstəqillik dövründə də daha da aktualaşmaqla daim diqqət mərkəzindədir. Ərzaq məhsulları istehsalının artırılması ölkənin tarixi inkişafının müxtəlif mərhələlərində fərqli yollarla həll olunmuşdur: sosialist sistemində kənd təsərrüfatı məhsulları tamamilə dövlətin sərəncamına verilmişdir, təkcə dövlət deyil, həm də mərkəzləşdirilmiş satınalmalar edildiyindən yuxarıda qeyd edilən problemlər həllini tapa bilməmişdi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal olunan məhsulun satışının təşkilinin istehsalçıdan asılı olmaması təsərrüfatların fəaliyyətində qarşıya çıxan çətinliklərin artmasına səbəb oldu. Mövcud problemlər idxaldan asılılıq səviyyəsinin yüksəlməsi riskini artırır. Azərbaycanda 2014-2016-cı illərdə kənd təsərrüfatı ərzaq məhsulları üzrə idxal-ixrac balansı Cədvəl 6-da verilmişdir.

Cədvəl 6

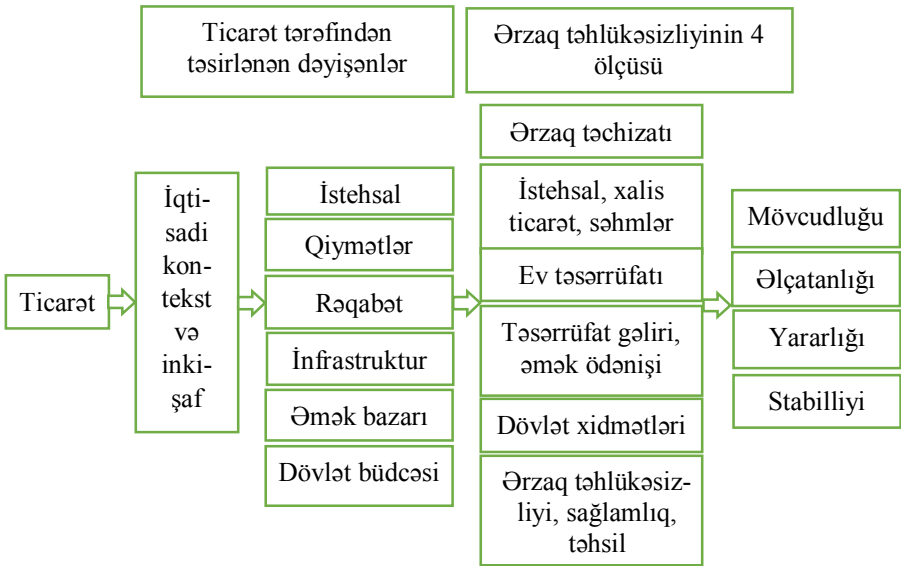
Azərbaycanda 2015-2017-ci illərdə kənd təsərrüfatı ərzaq məhsulları üzrə idxal-ixrac balansı (min ton)

	2015			2016			2017		
	ixrac	idxal	+/-	ixrac	idxal	+/-	ixrac	idxal	+/-
Buğda	-	1353,1	-1353,1	-	1599,6	-1599,6	-	1274,4	1274,4
Kartof	36,7	139,2	-102,5	38,2	191,2	-153,0	57,7	168,8	-111,1
Bütün növ tərəvəzlər	84,1	42,0	+42,1	125,9	61,2	+64,6	231,5	45,9	+185,6
Meyvə və giləmeyvə	182,0	74,7	+107,3	219,7	95,2	+124,5	273,8	98,7	+175,1
Bütün növ mal-qara və quş əti	0,8	17,6	-16,8	0,1	41,7	-41,6	0,7	58,0	-57,3
- iri buynuzlu mal əti	0,8	12,4	-11,6	0,1	9,2	-9,1	0,1	21,2	-21,1
- qoyun və keçi əti	-	0,5	-0,5	0,002	1,0	-0,998	0,3	2,0	-1,7
- quş əti	-	1,4	-1,4	-	25,3	-25,3	0,2	26,8	-26,6
Süd və süd məhsulları	6,3	366,0	359,7	5,7	288,5	282,8	16,0	344,0	-318,0
Yumurta (min ədəd)	-	5,3	-5,3	-	19,1	-19,1	9,2	0,1	+9,1
Balıq və balıq məhsulları	-	14,8	-14,8	0,2	13,8	-13,6	0,5	15,3	-14,8

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, tərəvəz (pomidor) və meyvə məhsulları üzrə ixrac idxaldan yüksək olmuşdur. Yumurta ixracında 2017-ci ildə müsbət saldo alınmışdır və ixrac idxaldan 9,1 min ədəd yüksək olmuşdur. Digər ərzaq məhsulları üzrə idxal ixracdan yüksək olmuşdur. Daha doğrusu buğda, yumurta və növlər üzrə ət ixracı demək olar ki, olmamışdır. Onu da qeyd edək ki, kənd təsərrüfatında təkrar istehsalı həyata keçirmək üçün tələb olunan toxum və ting materialları ilə yerli istehsal hesabına təminat səviyyəsi 2% həcmindədir. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının idxaldan asılılıq səviyyəsinin yüksək olmasını əks etdirir. Bu amilin özü rəqabətqabiliyyətli ixrac potensialının artırılmasında ciddi bir maneə olaraq qalmaqdadır.

Hazırda kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafını ləngidən səbəblərdən biri məhsulların satışı ilə olan problemlərin öz tam həllini tapmamasıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətinin ənənəvi ticarət üsulları ilə aparılmasıdır ki, bu zaman ən az qazanan tərəf istehsalçı olur. Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı ticarətinin inkişaf etdirilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcminin artırılmasında və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Kənd təsərrüfatı ticarətinin ərzaq təhlükəsizliyinə və məhsul istehsalının artırılması arasındakı əlaqələrə gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, onlar mürəkkəbdir və ərzaq təhlükəsizliyinin müxtəlif aspektlərinə qarşılıqlı təsir göstərən yolları vardır. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əsasən yerli istehsalın artırılması və idxaldan asılılıq səviyyəsinin azaldılması hesabına mümkündür. Odur ki, biz ticarətlə ərzaq təhlükəsizliyi arasındakı əlaqələri təhlil etməklə, ticarətin məhsul istehsalının artırılması məsələlərinə təsirini müəyyən etmiş olarıq. Ticarətin ərzaq təhlükəsizliyinə təsirini aşağıdakı Şəkil 1-də verilmiş sxem üzrə ifadə etmək olar.

Şəkil 1. Ticarətin ərzaq təhlükəsizliyinə təsiri mexanizmi

Şəkil 1-də verilmiş sxem ticarətin ərzaq təhlükəsizliyi göstəricilərinə təsir edə biləcəyi müxtəlif dəyişənlərin sadələşdirilmiş bir təsvirini əks etdirir. Əslində iqtisadi kontekstdən və inkişafın sektoral tərkibindən

təsirlənən ticarət ərzaq istehsalı, qiymətlər, məşğulluq və dövlət gəlirləri kimi əsas dəyişənlərə birbaşa təsir göstərir. Uzunmüddətli perspektivdə ticarət həmçinin rəqabət qabiliyyətinə, infrastrukturun inkişafına və marketing kanallarının və paylayıcı şəbəkələrin genişlənməsinə təsir göstərir.

Ticarətin ərzaq təhlükəsizliyinə təsirləri. Ticarət ərzaq təhlükəsizliyinin dörd ölçüsünün hər birinə müsbət və mənfi təsir göstərə bilər, müxtəlif iqtisadi və sosial dəyişmələrə qısa, orta və uzun müddətli təsir göstərir. Bazarın əsasları - yerli ərzaq təchizatı, tələb və qiymətlər - idxal və ixracdakı böyük və ya kiçik dəyişikliklərdən dərhal təsirlənir. Qısamüddətli dövrdə sektorlar arasında heç bir amil dəyişikliyi baş vermir və ticarətin ilk növbədə istehlakçılara və istehsalçılara təsiri əsasən daxili bazarda istehsal olunan və istehlak edilən malların qiymətidir. Orta dövrdə dəyişikliklərə cavab olaraq əmtəə qiymətləri dəyişir, əmək və kapital hərəkətləri, iqtisadi məşğulluq, bazarlar, gəlirlər və digər əsas dəyişənlər baxımından yeni tarazlığa doğru dəyişir. Ticarətin strukturuna, torpağın istifadəsinə, məhsuldarlığa, qidalanma modellərinə və digər əhəmiyyətli determinantlara olan dinamik təsiri, uzunmüddətli dövrdə başlanğıc təsirlərin həyata keçirilməsini, gücləndirilməsini və ya bərpasını tələb edə bilər.

İdxalın daxili istehsalla əvəz edilməsi inkişaf etməkdə olan ölkələr, o cümlədən, Azərbaycan üçün iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsinin, onun modernləşdirilməsinin əsas strategiyasından biridir. Bu istiqamətdə həllini gözləyən vacib məsələlərdən biri idxalın daxili istehsalla maksimum əvəzlənməsidir. İdxalın əvəz olunması dedikdə biz ilk növbədə ölkə daxilində müəyyən əmtəələrin, xüsusilə də ərzaq məhsullarının istehsalının təşkili ilə əlaqədar onun ölkəyə gətirilməsinin məhdudlaşdırılmasını və yaxud dayandırılmasını nəzərdə tuturuq. Bu halda ərzaq məhsullarının əsas istehsalçısı olan kənd təsərrüfatının himayə edilməsi aqrar siyasətinin vacib istiqamətlərindən birinə çevrilir.

Əhalinin ərzaq təminatında yerli istehsalın rolunu müəyyənləşdirmək üçün bu və ya digər ərzaq məhsullarının ehtiyatlarının formalaşmasında, onların daxilolma mənbələrinin, o cümlədən istehsalın və idxalın xüsusi çəkirlərinin dinamikası məlumatları təhlilə cəlb edilməlidir. Başqa sözlə, ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına tələbatının hansı hissəsinin istehsal, hansı hissəsinin isə idxal hesabına ödənilməsi müəyyənləşdirilməklə və bir sıra digər amillər nəzərə alınmaqla, idxaldan asılılıq səviyyəsi aşkar olunmalıdır. İdxalın həcmindən asılı olaraq ayrı-ayrı idxaləvəzləyici məhsulların istehsalının artırılmasına maksimum cəhd göstərilməlidir.

Milli ərzaq təhlükəsizliyində aparıcı rola malik olan dənli və dənli-paxlalılar, ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları, balıq və balıq məhsulları istehsalı hesabına ehtiyatların formalaşdırılması imkanlarının son illər genişlənməsinə baxmayaraq, hələ də arzu olunan səviyyə əldə edilməmişdir.

Dissertasiyanın nəticə bölməsində tədqiqatın məğzindən irəli gələn ümumiləşdirmələr, yeni yanaşmalar, işlənib hazırlanmış təklif və tövsiyələr yer almışdır.

Tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri dərc edilmişdir:

1. Kənd təsərrüfatının inkişafında ixrac həcmnin artırılmasının iqtisadi əhəmiyyəti. “Kooperasiya” elmi – praktiki jurnal № 4(43) Bakı, 2016, s.53-57.

2. Kənd təsərrüfatının inkişafında ixrac həcmnin artırılmasının iqtisadi əhəmiyyəti və ona təsir edən amillər. Azərbaycan KTİETİ elmi əsərləri, № 4, Bakı, 2016, s.26-29.

3. Kənd təsərrüfatında istehsal və resurs potensialının təşəkkülü, konseptual prinsip və meylləri. AMEA-nın müxbir üzvü, i.e.d., prof. Akif Musayevin anadan olmasının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2017, s.207-208.

4. Kənd təsərrüfatında istehsal və resurs potensialından istifadənin iqtisadi əhəmiyyəti. “Kooperasiya” elmi – praktiki jurnal, № 1 (48) Bakı, 2018, s.48-52.

5. Kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri. “Aqrar Elm” jurnalı, № 4, Bakı, 2018, s.141-144.

6. Kənd təsərrüfatında ərzaq məhsulları istehsalının artırılması məsələləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr edilmiş “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 1-2 iyun 2018, s.317-319.

7. Некоторые вопросы повышения экономической эффективности в сельском хозяйстве. «Международный научный журнал», № 2, Москва, 2018, с.7-14.

8. Priorities of increase of import-substituting food production. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Volume: 65. Philadelphia, USA. 2018, p.186-192.

**Направления повышения роли импортозамещающего
производства в надежном обеспечении населения
продовольствием**

Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, выводов и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, указаны степень ее изученности, цели и задачи, предмет, объект и теоретико-методологические основы, информационная база исследования, его научная новизна и практическое значение.

В первой главе рассмотрены концептуальные основы формирования сельскохозяйственного производства и экспортного потенциала. Исследованы факторы, обуславливающие экономическую среду формирования сельского хозяйства импортно-экспортной нацеленности. Охарактеризованы методологические аспекты оценки увеличения возможностей экспорта и импортозамещения основных видов продовольствия.

Во второй главе проанализировано современное состояние производства продовольственной продукции в Азербайджане и дана оценка зависимости продовольственного обеспечения населения от импорта. Осуществлен сравнительный анализ уровней обеспечения продуктами питания в увязке с импортозамещением.

В третьей главе исследованы пути увеличения импортозамещающего производства в целях надежного обеспечения населения продовольствием, указаны основные приоритеты в этом направлении. Разработаны предложения и рекомендации по совершенствованию механизма стимулирования производства импортозамещающих продуктов питания.

В заключительной части диссертации обобщены выводы и предложения, представляющие определенный научно-теоретический и практический интерес.

**The direction of the increased role of import-substituting
production in the reliable provision
of the population with food**

Resume

The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of used literature.

The actuality of the theme has been based and the degree of its research, goals, exercises, subject, object and theoretical – methodological bases, the informative base of research, its scientific innovation and practical task have been pointed in the introduction.

The conceptual bases of formation of agricultural production and export potential has been researched in the first chapter. The factors that stipulate the economic environment the forming of agricultural import-export determination have been researched here. The methodological aspects of appreciation of increase the opportunities of export and import-substituting of base types of food have been characterized here.

The modern condition of the production of food products in Azerbaijan have been analyzed and the grade that depends on food provision of population from the imports has been given in the second chapter. The comparative analyses of degrees of provision of nutrition products coupled with the import – substituting have been realized here.

The ways of increase of import-substituting productivity in the aim of reliable provision of population with food have been investigated; the main priorities in the direction have been pointed in the third chapter. The offer and recommendations to the improved mechanism of stimulation of production of import-substituting of nutrition products have been worked here.

The conclusion and offers that show the definite scientific-theoretical and practical interest have been generalized in the conclusion of the dissertation.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЭЛЬНУР ГАРА оглы АЛЛАХВЕРДИЕВ

**Направления повышения роли импортозамещающего
производства в надежном обеспечении населения
продовольствием**

5312.01 – «Отраслевая экономика»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономике

БАКУ – 2018